

REWITALIZACJA OBSZARU ZAMKU GÓRNEGO
TWIERDZY PRZYGRANICZNEJ ALMEIDA (PORTUGALIA).
WIZJA ZAGOSPODAROWANIA ZAMKU
W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

JOÃO CAMPOS

STRESZCZENIE

Artykuł został oparty na wynikach badań opublikowanych w monografii pt. „Almeida – O Castelo de D. Dinis e a Fronteira de Portugal / The Castle of King Dinis and the Frontier of Portugal” (Câmara Municipal de Almeida, 2013), która zachęcała do refleksji na temat rewaloryzacji obszaru zamku twierdzy Almeida. Twierdza to jeden z najważniejszych przykładów nowożytnej architektury obronnej w Portugalii o ogromnym znaczeniu dla kulturowego dziedzictwa, natomiast zamek i teren wokół stanowi zabytek archeologiczny o szczególnym znaczeniu dla historii kraju i historiografii

nowożytnej obronności. Pierwsze fortyfikacje po przeciwnej stronie naturalnej granicy pomiędzy Portugalią i Hiszpanią stawiał tu król Dionizy I, co w roku 1297 utorowało drogę do podpisania traktatu pokojowego w Alcañices, a w wiekach późniejszych miały tu miejsce ważne zdarzenia o historycznym znaczeniu dla formowania się świadomości narodowej Portugalczyków.

Słowa kluczowe: Almeida, twierdza, nowożytna architektura obronna, badania archeologiczne, rewitalizacja

REVIVING THE SITE OF THE FOCAL CASTLE
OF THE PORTUGUESE FRONTIER STRONGHOLD IN ALMEIDA (PORTUGAL).
A VISION FOR THE DEVELOPMENT OF THE CASTLE
IN LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

ABSTRACT

This article is based on the research published in the book “Almeida – O Castelo de D. Dinis e a Fronteira de Portugal / The Castle of King Dinis and the Frontier of Portugal” (ed. Câmara Municipal de Almeida, 2013), which sought to inspire reflection about the restoration of the Castle of Almeida. The stronghold is one of the most impressive examples of modern fortification architecture in Portugal, and is of great value to cultural heritage, while the castle and its surroundings constitute an archaeological monument of considerable importance for the history of the country and the historiography of the

modern art of military defence. The first fortifications on the opposite side of the natural border between Spain and Portugal were erected by king Dinis, paving the way for signing the momentous Treaty of Alcañices in 1297. The fortress went on to become the site of major historical events which played a significant role in the formation of Portuguese national identity.

Key words: Almeida, frontier, modern fortification architecture, archaeological research, revitalization

Można zadawać pytanie, czy istotnie stanowisko archeologiczne jakim jest obszar dawnego zamku, zaniedbane i niekompletne – może posłużyć do odtworzenia faz jego budowy i określenia cech architektury obronnej od średniowieczna do czasów nowożytnych. Naturalnie jest to możliwe pod warunkiem, że oprócz posłużenia się dokumentacją historyczną uważnie obserwujący badacz-architekt znajdzie klucz do odtworzenia mowy kamieni oraz elementów krajobrazu zachowanych *in situ* i wokół twierdzy. Historyczne znaczenie obiektu dla architektury Portugalii upoważnia do podjęcia próby jego odtworzenia, ponieważ zamek króla Dinisa jest jednym z najważniejszych przykładów architektury wojskowej w stylu manuelińskim, określanym jako „przejściowy” (il. 1).

1. Wizualizacja planu ochrony obszaru wokół zamku (miejsce wykopaliisk archeologicznych). Oprac. autor
1. General perspective of the rehabilitation urban plan (archaeological site). Prepared by the author

Świadomość historycznego znaczenia miejsc oraz ochrona wartości reliktywów dawnej historii wraz z wiedzą wynikającą z coraz szerzej analizowanych i gromadzonych dokumentów historycznych, stanowi dziś kwintesencję współczesnego podejścia do ochrony kulturowego dziedzictwa. Po niezbyt udanych interwencjach konserwatorskich i adaptacyjnych przeprowadzonych na terenie zamku w latach 40. i 70. XX w. obecnie trwa otwarta debata publiczna na temat przywrócenia wartości i znaczenia – rehabilitacji – całego stanowiska archeologicznego w powiązaniu z obszarem świetnie zachowanej twierdzy (il. 2–5). Twierdza gwiazdzista w Almeidzie powinna bowiem pretendować do roli symbolu w skali nadgranicznego regionu.

Wizja przyszłości. Program interwencji

Przyglądając się stanowisku archeologicznemu, jakim jest dzisiaj obszar zamku w Almeidzie tylko specjalista dostrzeże, jak ważny dokument przeszłości ma przed oczami. Są to bowiem pozostałości

najważniejszej budowli obronnej wzniesionej za panowania króla Manuela I, autora pierwszej istotnej przebudowy wcześniejszych zabudowań średniowiecznych, przeprowadzonej zgodnie z najbardziej spektakularnymi trendami w budownictwie obronnym tamtych czasów. Europejska sława nowożytnej przebudowy twierdzy Almeida w początku XVI w. świadczy o szybkiej reakcji twórców tej przebudowy na zmiany, które zaszły wówczas w zasadach sztuki wojennej, kiedy ciężkie maszyny neurobalistyczne ustępowały już miejsca metodom nowocześniejszym – pirobalistycznym. Ze względu na znaczenie miejsca zamku w Almeidzie, po konsolidacji i odbudowie oraz częściowo przebudowie i odtworzeniu zarysu całego obiektu powinien on pełnić również funkcję niedużego muzeum, zwracając uwagę odwiedzających na to, czego nie dostrzeże niewprawne oko laika.

Aranżacja zewnętrznych elementów obiektu wymagała będzie szczególnej uwagi, ze względu na rodzaj odniesień i wykorzystanie niektórych rejonów, a także wyposażenie każdego szczególnie ważnego miejsca w odpowiednie tablice informacyjne, które zachęcałyby odwiedzających do dalszych poszukiwań. Trzeba przy tym oznaczać odwiedzającym trasę i miejsce gdzie się znajdują – od bramy wejściowej na teren zamku, ukazując istotne elementy, których szczegółowe rozwinięcie dostarczyć powinna ekspozycja muzealna w postaci diagramów, schematów i modeli. Będzie tam można eksponować materiał archeologiczny wydobyty podczas prac badawczych.

Zaprezentowana w artykule propozycja sposobu uczytelnienia obszaru dawnego zamku twierdzy Almeida stanowi zapowiedź projektu pełnej integracji stanowiska archeologicznego wraz z zachowanymi reliktywami i obiektami twierdzy, aby stworzyć spójny obraz twierdzy pod względem funkcjonalnym i historycznym. Służyć temu celowi będą także obiekty nowe o odpowiednim, udokumentowanym układzie historycznym oraz współczesna aranżacja zieleni. Interwencja architektoniczno-przestrzenna dotyczy będzie poniżej omówionych obiektów. Każdy z nich odnosić się będzie do kontekstu przestrzennego otoczenia, obejmującego naturalny związek z miastem o tak samo wysokiej wartości kulturowej.

1. Zamek

Ruiny zamku znajdujące się w centrum zachowanego stanowiska archeologicznego należy poddać szczegółowej analizie wartości pod kątem

2

3

2, 3. Pozostałości średniowiecznych fortyfikacji, widok z wieży kościoła. Fot. autor
2, 3. The remains of the medieval fortification, view from the tower of the church. Photo by the author

4

5

4, 5. Stan zachowania obszaru zamkowego po pracach konserwatorskich przeprowadzonych w latach 40. i 70. XX w.
Fot. autor

4, 5. Present state of the site after the conservation works in 1940s and 1970s. Photo by the author

możliwości ich wyeksponowania. W toku prac konserwatorskich należy uwzględnić usunięcie pewnych struktur, które mają destruktywny wpływ na zabytkową zabudowę zespołu zamkowego. Nie-

które fragmenty należy uzupełnić, niektóre odbudować. Starannego przemyślenia wymaga dostępność do zachowanych relikwów zamku oraz ich oświetlenie (il. 6).

6

6a

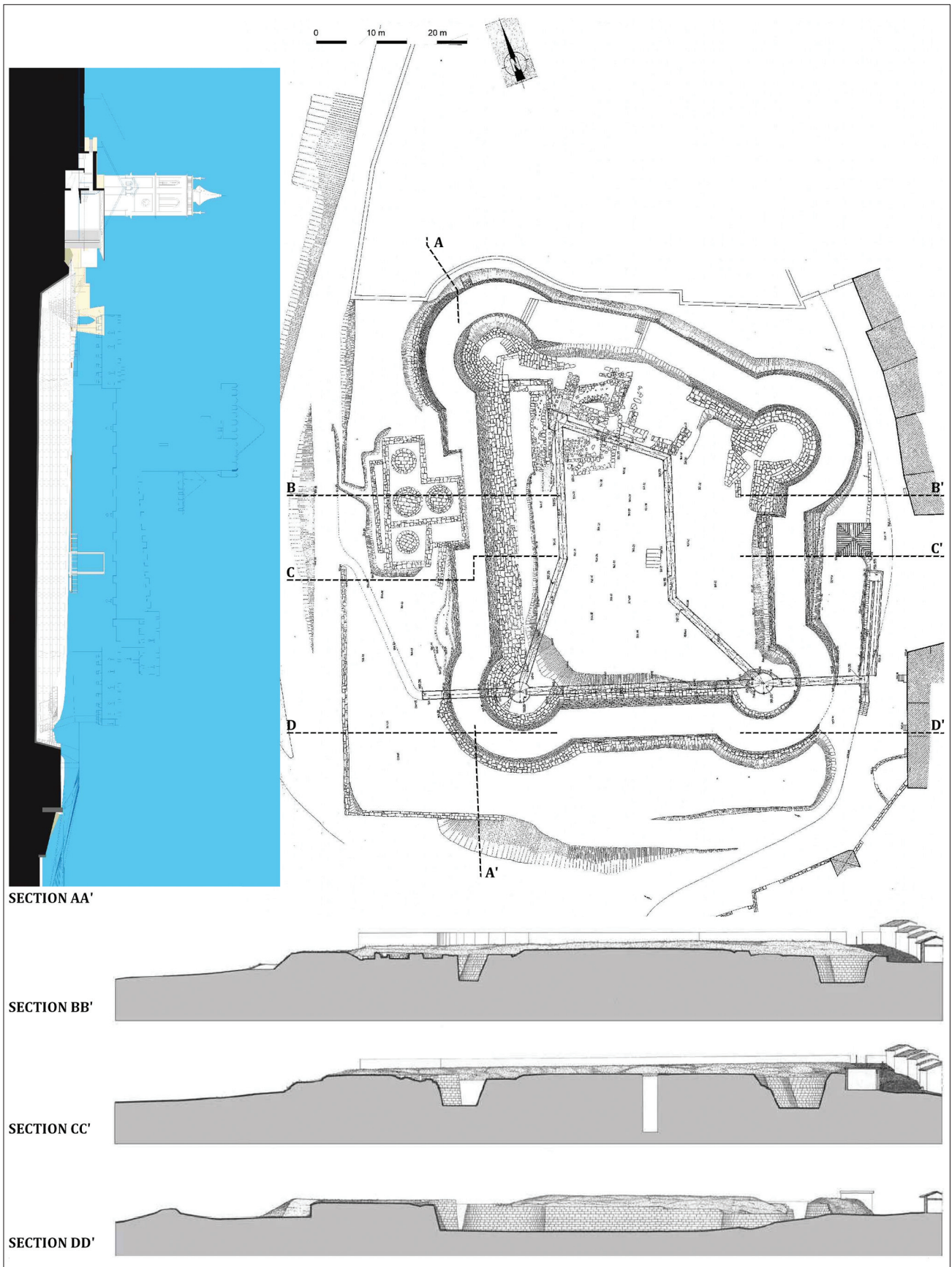

6. Trzy etapy zagospodarowania terenu średniowiecznego zamku: 1297 r. – zamek gotycki, ufundowany przez króla Dinisa; ok. 1510 r. – teren zamku po reformie architektury militarnej króla Manuela; pocz. XIX w. – fort w gwiaździstej twierdzy Almeida.
Oprac. autor

6a. Przestrzeń wewnętrzna bastionowej twierdzy w Almeidaie na granicy portugalsko-hiszcpańskiej
6. Three phases of the evolution of the medieval castel: 1297 – a gothic castel of King Dinis' foundation; c. 1510 – the transitional militar architecture King Manuel's reform for artillery; begining of 19th c. – fort inside the fortress of Almeida.

Prepared by the author

6a. Arrangement of the bulwarked star-shaped fortress of Almeida on the spanish-portuguese border

7. Topografia reliktyw zamku, plan i przekroje stanu obecnego na tle projektu urbanistycznego. Oprac. autor
 7. Topographical survey of the remains of the castle, plan and sections of the present state, with the urban design of the site.
 Prepared by the author

2. Kościół i wieża zegarowa

Należy zaplanować prace wykopaliskowe w obrębie bryły i rzutu kościoła mające na celu odkrycie wczesnych faz budowy świątyni sięgającej XIII wieku (skąd można spodziewać się sporo nowego materiału do ekspozycji muzealnej). Obecnie główną część ekspozycji stanowi przebudowa ostatnia, do której należy konstrukcja wieży zegarowej zbudowanej na fundamentach dawnej dzwonnicy. Częścią projektu architektonicznego dotyczącego ekspozycji dawnego kościoła będzie ogród ze ścieżkami wytyczonymi zgodnie z przypuszczalnym przebiegiem osi nawy głównej i obrysem fasad bocznych.

3. Brama, układ wejść i punktów ekspozycji

Brama główna na teren zamkowy zachowana w czytelnym śladzie na przedłużeniu mostu nad fosą powinna zostać podkreślona nowo wzniesionym portykiem, o cechach charakterystycznych dla architektury współczesnej bez naruszenia śladów archeologicznych. Jest to element niezbędny, dzięki któremu będzie można uwidocznić powiązania i sposób funkcjonowania zamku, poprzez dyscyplinę w ułożeniu ścieżek na całym terenie. Maksymalne uproszczenie tras wymusza układ, w którym punkty widokowe na szlaku zwiedzania będą blisko geometrycznego środka zabudowań zamkowych. W środku zachowana jest średniowieczna studnia w stylu manuelskim i fundamenty twierdzy. Ponad fosą przewidziane są trzy kładki zbudowane w taki sposób, by nie kolidowały z pozostałościami archeologicznymi: pierwsza kładka w bramie, druga przy wschodniej ścianie muru obronnego z wykorzystaniem istniejącej już rampy, trzecia przy zachodniej ścianie muru w połączeniu z zespołem młynów, które nie zostały jeszcze wystarczająco zbadane przez archeologów (il. 7, 8). Przy tworzeniu swobodnego i innowacyjnego pod względem konstrukcji projektu kładki dla pieszych wskazane jest korzystanie z pomocy ekspertów inżynierów konstruktorów.

4. Glacis i ogród

Projekt rewaloryzacji obszaru zamkowego gwiaździstej twierdzy bastionowej w Almeidzie przewiduje odtworzenie tam, gdzie to możliwe przybliżonego kształtu stoku bojowego, zwłaszcza gdy usunięta zostanie znajdująca się w tym miejscu stacja transformatorowa. W procesie aranża-

cji terenu wokół północno-zachodniego okrągłego bastionu, w ramach planowanej budowy muzeum, należy rozważyć odsłonięcie tego interesującego elementu charakterystycznego dla nowożytniej architektury obronnej w Almeidzie (il. 9–11).

5. Młyny

Oznaczenie w przestrzeni twierdzy zespołu dawnych młynów jest istotne ze względu na XVIII-wieczny rozwój w Almeidzie przemysłu spożywczego na potrzeby miasta i czterotysięcznej zapewne już wówczas załogi twierdzy. Jest to ważny aspekt badań archeologicznych, który niesie za sobą dużą wartość dydaktyczną w odniesieniu do rozwoju technologii i ekologii.

6. Muzeum

Z potrzeby miejsca do ekspozycji znalezisk archeologicznych oraz historii twierdzy Almeida wynika konieczność zaprojektowania nowego budynku muzeum. Koncepcja zakłada prosty budynek wzniesiony na występie skalnym, na tyle duży, aby pomieścić model zamku ilustrujący dawną świetność poszczególnych budowli zachowanych w ruinie oraz ich funkcje. Wystawa powinna zawierać profesjonalną wiedzę o architekturze obronnej okresu przejściowego, eksponować znaleziska z prac wykopaliskowych, znaczenie miasta. Przy wejściu do muzeum należy kierować uwagę zwiedzających na fasadę kaplicy cmentarnej zachowaną na dawnym cmentarzu oraz związane z nią dokumenty ikonograficzne. Projekt zakłada, że wzdłuż manuelskiej fasady kościoła powinno znajdować się wejście główne muzeum.

7. Portal dawnego cmentarza

Po przeciwnej stronie przypuszczalnej osi kościoła znajduje się brama dawnego cmentarza. Prawdopodobnie tu znajdował się ołtarz kościoła, stąd po odpowiednim ustabilizowaniu należy przeprowadzić badania architektoniczne fragmentu muru z portykiem, który zachował się do dziś.

8. Pomnik „Ofiary Almeidy”

Postuluje się również by dla upamiętnienia wielkiego wybuchu w zamkowym magazynie broni, podczas którego zginęło wielu żołnierzy powstał pomnik w formie rzeźby. Rozważa się również po-

8. Koncepcja zagospodarowania terenu zamkowego:

A – dawny cmentarz; B – wieża zegarowa; C – zachowany front kaplicy; D – muzeum miejsca; E – ruiny młynów (k. XVIII w.);
 F – przywrócona forma stoku (glacis) z poł. XVIII w.; G – projektowany budynek z belwederem; H – pomnik ofiar Almeidy;
 I – nowy portyk w miejscu bramy dawnych fortyfikacji; J – średniowieczna studnia; K – istniejąca rampa do uzupełnienia;
 L – elektrownia do wyburzenia; M – dom pogrzebowy do likwidacji. Oprac. autor

8. Preliminary study for the intervention:

A – ancient cemetery; B – clock tower; C – front of the chapel; D – museum of the site; E – ruins of the flour milling (late 18th c.); F – modelling of the curtain (glacis, middle of the 18th c.); G – new building with belvedere; H – memorial of the Almeida's sacrifice; I – new porch (noting the former entrance to the fortifications); J – medieval well; K – existing ramp to be completed; L – power station to be demolished; M – funeral house to be demolished. Prepared by the author

9. Projektowany budynek muzeum przy zachodnim stoku fortyfikacji, w obszarze opracowania znajduje się wieża zegarowa, z projektowanym wejściem-portykiem, portal dawnego cmentarza oraz budynek pomocniczy z belwederem.

Oprac. autor

9. Museum of the site on the west curtain of the fortification, at the background: clock tower with the new entrance portico, the portal of the old cemetery and building with the belvedere.

Prepared by the author

10

11

10, 11. Muzeum i jego położenie w relacji do stoku obronnego północno-wschodniego narożnika fortecy.

Oprac. autor

10, 11. The site museum and its relationship to the counterscarp of the north/east site of the fortress.

Prepared by the author

12. Dominanty kompozycyjne koncepcji projektu (widok ze środka ruin zamku). Oprac. autor
 12. Most expressive points of the proposed intervention (view from the centre of the Castle's ruins).
 Prepared by the author

13. Widok ogólny od strony południowej. Oprac. autor
 13. Overview from the south. Prepared by the author

wstanie nowej zabudowy, zasłaniającej istniejące obiekty niepasujące charakterem do miejsca, która pomieściłaby sprzęt i infrastrukturę na potrzeby odwiedzających. Ze względu na położenie zabudowa ta będzie miała wspaniały panoramiczny widok na malowniczy i do dziś nie zdegradowany krajobraz Mesety, wyżynno-górskiej krainy położonej w centrum Półwyspu Iberyjskiego.

Podsumowanie

Zakładany program współczesnych interwencji o charakterze konserwatorskim stanowić będzie

znaczący krok, który pomoże przygotować twierdzą w Almeidzie na stojące przed nią wyzwania (il. 12, 13). Poczucie obywatelskiego obowiązku względem zabytku kultury nakazuje zachowanie jego unikalnych wartości architektoniczno-krajobrazowych zapomnianego, lecz także cennego miejsca dla historii Portugalii, o którego nowe życie musimy koniecznie zadbać.

Tłumaczenie D. Kłosek-Kozłowska, Z. Owczarek

*João Campus, dr arch.
 Porto, Portugalia*

REVIVING THE SITE OF THE FOCAL CASTLE OF THE PORTUGUESE FRONTIER
STRONGHOLD IN ALMEIDA (PORTUGAL).
A VISION FOR THE DEVELOPMENT OF THE CASTLE IN LIGHT
OF ARCHAEOLOGICAL FINDINGS

JOÃO CAMPOS

A question may be asked: does an archaeological site such as an old castle – now ruined and incomplete – make it possible to track its subsequent construction stages and thus define the characteristics of military architecture from the Middle Ages until the Modern Age? Indeed it does, provided that – besides using historic sources and documents – the researcher finds the key necessary to read the language of stone and landscape preserved *in situ* and around the place. The historical importance of the site makes such an attempt all the more worthwhile, since King Dinis' castle is one of the most important examples of Manueline military architecture, also called Transitional Military Architecture (Fig. 1).

The awareness of the historical value of such places and the efforts aimed at safeguarding the existing remains, coupled with the knowledge emerging from the ever deeper scrutiny of a growing body of historical evidence, are what defines today's approach to heritage protection. After the questionable conservation and adaptation interventions carried out at the Castle in 1940s and 1970s, a public debate is now going on over how to restore the value and importance to (that is, how to rehabilitate) the entire archaeological site along with the well-preserved area of the fortress (Figs. 2–5). After all, the star-shaped fortress in Almeida should aspire to become a symbol of the region.

A vision for the future. The intervention program

Looking at the archaeological site of the Castle of Almeida, only an expert will realize what a historical treasure he or she beholds. These are the remains of the most important military structure built during the reign of King Manuel, who made the first major modification to the pre-existing medieval architecture, making it a showpiece of the most spectacular trends in military construction at that time. The pan-European fame Almeida enjoyed in the early sixteenth century shows how

quick the authors of the alteration were to react to the changing paradigms of warfare, which had just shifted from tension artillery to newer pyroballistic methods. Considering the importance of the Castle of Almeida, after the existing ruins are consolidated and improved and some reconstructions made to restore the contour of the place, the site might benefit from incorporating a small Site Museum, which would serve to explain what ordinary eyes cannot see.

The arrangement of the exterior will call for special attention as regards the type of references and the use of certain areas, providing each special location with relevant information boards encouraging visitors to discover more. It is necessary to plot out the route visitors are to follow, to mark their location – starting from the entrance gate – and point their attention to some specific elements that the Museum exhibition should elaborate on in greater detail with diagrams, schemes and models. The Museum can also exhibit the excavated archaeological materials.

The proposed strategy, meant to make the Castle of Almeida more readable, is the first step towards an integration of the archaeological site, together with the preserved remains and the stronghold, into a historically and functionally consistent complex. New elements will be added to serve that purpose, organised into a relevant, evidence-based layout, including modern arrangements of greenery. Below are discussed the different components subject to the intervention. Each of them will bear reference to the spatial context in which it is placed, including the natural connection with the neighbouring urban areas, which embody the same cultural sense.

1. The Castle

Central to the area, the ruins of the castle should be subjected to a thorough valuation to determine the best setting in which they should be presented. The preservation works must include the removal of the structures that currently have a detrimental effect on the castle complex. Some elements must

be complemented, some rebuilt. Accessibility and lighting of the ruins are important aspects to be addressed (Fig. 6).

2. The Church and the Clock Tower

An excavation campaign must be planned within the area of the church with the aim of uncovering the early phases of its construction process which dates back to the 13th century (there should be a fair amount of new material to be found there, which can later be exhibited at the museum). Presently, most of what can be seen on site are the effects of the last transformation, which included the construction of the clock tower on the foundations of the former church bell tower. The presentation of the church will include a garden with routes laid out according to the hypothetical axis of the central nave and the lines of the side façades.

3. The Gate, Entries and Sightseeing Stops

The entrance gate, whose location is clearly distinguishable on the axis of the access bridge over the moat, should be signalled with a new portico, of modern design, without affecting any archaeological evidence. This will be a necessary element to indicate, through the disciplined organization of the paths on the site, the internal relations and the way the castle used to operate. The maximum simplification of the routes gives preference to a distribution in which the lookout points on the way are close to the geometric centre of the castle. In the centre, there is a preserved medieval Manueline well and the foundations of the keep. There are three footbridges planned to be installed over the moat, built so as not to interfere with the archaeological remains: one in the gate, another near the east curtain, which will make use of the existing ramp, and the third at the west curtain, accompanying the mills, which require further archaeological research (Figs. 7, 8). Engineering experts should be consulted to ensure creating a specific and structurally innovative design for the footbridges.

4. The Glacis and the Garden

The restoration project to be implemented at the bulwarked fortress of Almeida provides for reconstructing, where possible, the approximate shape of the glacis, especially after the anticipated removal

of the transformation station that is deployed there. When planning the layout of the space surrounding the northwest round bastion in connection with the planned construction of the Site Museum, it is worth considering ways to expose this interesting component characteristic of modern military architecture (Figs. 9–11).

5. The mills

It is important to have the past presence of mills signalled within the complex, to emphasise the developments in the food industry of Almeida that took place in the 18th century to provide for the needs of the town and the garrison, which might have housed even 4000 soldiers at the time. It is a notable direction for archaeological investigation, and it has significant didactic merits in terms of technology or ecology.

6. The Site Museum

Since appropriate space is necessary to exhibit archaeological artefacts and the history of Almeida, it is advisable that the site should incorporate a museum. The idea is to make it a simple building, located on the ledge of the hill, spacious enough to accommodate a model of the castle showing the past splendour of the neighbouring ruins and the functions individual buildings used to serve. The exhibition should comprise professional information on the Transitional Military Architecture and showcase the findings of the excavations and the importance of the town. At the entrance to the museum, attention of the visitors should be pointed to the façade of the mortuary chapel preserved in the old cemetery, and to the iconographic evidence it contains. According to the proposed arrangement, the main entrance to the museum should be located along the line of the Manueline façade of the church.

7. The Portal of the Old Cemetery

At the opposite end of the presumed axis of the church is the gate to the old cemetery. In all probability, this is where the altar of the church used to be, which is why, once properly grounded, the fragment of the wall with the portico that is preserved today should be made a subject of architectural research.

8. The Monument of the “Sacrifice of Almeida”

It is also proposed to commemorate the dramatic explosion of the castle’s arms warehouse, which took the lives of many soldiers, by erecting a sculpted monument. In order to camouflage the unfitting architecture that exists in the area, it is also contemplated to create new buildings which would be capable of accommodating infrastructure and other equipment intended for visitors. Due to their position, these would make an excellent lookout point with a majestic view over the splendid natural landscape of the Meseta, a mountainous highland at the heart of the Iberian Peninsula.

Conclusion

The proposed intervention programme will be a meaningful step towards preparing Almeida and its stronghold for the challenges lying ahead (Figs. 12, 13). It is a sense of civic duty that compels us to make every effort to ensure the preservation of this unique piece of heritage which, though forgotten, is still one of the most significant places in the History of Portugal, which we must do our best to revive.

Translated by the Author
and Z. Owczarek

*João Campos, PhD Arch.
Porto, Portugal*

